

Frank van Vree¹

Als de muren konden spreken.

De onwaarschijnlijke geschiedenis van Herengracht 380-382

De geschiedenis van het dubbelpand Herengracht 380-382, waarin het NIOD is gevestigd, is op onwaarschijnlijke wijze verbonden met de onderzoekerterreinen waarop het instituut zich beweegt: Duitsland, de oorlog, de roof van kunst- en cultuurgooederen, de bevrijding door de Geallieerden, de Bijzondere Rechtspleging, en – niet in de laatste plaats – het kolonialisme in zijn donkerste gedaante.

Het rijksmonument, dat werd gebouwd in 1888-1890, is ontworpen door de toentertijd zeer bekende architect A. Salm (1857-1915). Het gebouw is opgetrokken in een potpourri van stijlen, met het uiterlijk van een vroeg zestiende-eeuws Frans kasteel en kamers in ‘nationale’ historische stijlen. Opdrachtgever was Jacob Nienhuys, een rijke en machtige tabaksondernemer, die iets wenste wat ‘anders was dan wat zoal gebouwd werd’. Dat kreeg hij dus - inclusief elektrisch licht, als eerste woonhuis in Nederland.

Het zijn evenwel niet de architectuurhistorische aspecten – elders uitgebreid beschreven² - die het NIOD in tal van opzichten met Herengracht 380-382 verbinden, maar de bewoners en gebruikers ervan.

Deli Maatschappij

Dat begint met Jacob Nienhuys, die in 1891 als eerste het pand betrok, tezamen met zijn vrouw en vijf kinderen, een kinderjuffrouw, een gezelschapsdame, twee dienstboden, een palfrenier en een koetsbediende. De koetsier betrok met zijn gezin, bestaande uit zes personen, de bovenverdieping van het koetshuis. Dat Nienhuys zich de weelde van een stadspaleis kon permitteren, had hij te danken aan het enorme fortuin dat hij in Nederlands-Indië had weten te vergaren. Daarbij was hij – om het eufemistisch uit te drukken - weinig zachtzinnig te werk gegaan. Geboren in 1836, vertrok hij al op jonge leeftijd naar de koloniën om zijn geluk te beproeven. Dat vond hij in Deli, op Oost-Sumatra, waar hij met zijn compagnon Peter Wilhelm Janssen een tabaksplantage opzette. De Sultan

¹ Met dank aan Jon van der Maas, Harco Gijsbers, Hubert Berkhout en Paul van de Water.

² Voor een uitgebreide architectuurhistorische beschrijving, zie *Herengracht 380. Nieuwe huisvesting voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: ter gelegenheid van de ingebruikneming op 22 september 1997 na de restauratie, renovatie en uitbreiding 1996-1997*, Den Haag: SdU 1997; P.A.H.M. de Wijs, *Het Huis Herengracht 380-382 Amsterdam*, Hilversum: Stichting Architecten G.B. en A. Salm, 1986. Een verkorte geschiedenis: www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/beschrijvingen/herengracht-380-382/ (1 nov. 2018).

van Deli verleende hen daartoe in 1869 een concessie, waarmee de weg werd vrijgemaakt voor de Deli Maatschappij, een ‘tabakscultuurmaatschappij’, waarvan de helft van de aandelen in handen was van de Nederlandsche Handel-Maatschappij.

De oprichting van de Deli Maatschappij vormde het startpunt van de uiterst winstgevende tabaksteelt op Sumatra en daarmee van de ontwikkeling van dit gebied, in het bijzonder van de stad Medan.³ De Deli-maatschappij werd een van de grootste koloniale cultuurmaatschappijen in Nederlands Oost-Indië. In de laatste decennia van de negentiende eeuw exploiteerde het bedrijf niet minder dan 120.000 hectare. Het succes van de handel rustte deels op kwaliteit van de tabak – met name voor sigaren – maar ook op het arbeidssysteem dat Nienhuys introduceerde en vrijwel de hele koloniale periode zou blijven bestaan: het systeem van koeliearbeid.⁴

Koeliearbeid

Omdat de lokale bevolking, de Batakkers – door Nienhuys aangeduid als ‘een, in het algemeen, dom ras’ - weigerden tegen het door hem geboden loon op zijn plantage te werken, en het gebied *sowieso* dunbevolkt was, liet hij contractarbeiders of ‘koelies’, van buiten Sumatra komen, uit Java, China en India. Nienhuys deed dat vanwege de lagere loonkosten, niet omdat hij deze groepen hoger aansloeg, integendeel. Voor hem en zijn collega’s gold de Chinees als aartsbedrieger en vrijpostig, de Javaan als lui en opvliegend. Waar één Europeaan tegenover honderd koelies stond, was dus tuchtiging nodig.⁵ En het was precies die bevoegdheid die de eigenaren van de plantages in 1880 ook wettelijk werd toegekend krachtens de zogenaamde ‘koelieordonnantie’.

Wat zich in die jaren in ‘het Wilde Oosten’ op Sumatra ontwikkelde, was een systeem van horigheid, dat dicht in de buurt van slavernij kwam. De koelies tekenden – niet zelden gelokt onder valse voorwendselen - een contract, vaak voor drie jaar, in ruil voor een vooruitbetaling van het loon. Met het afsluiten van de overeenkomst gaven ze feitelijk al hun rechten als burger op. Ze werden, economisch en juridisch, onderworpen aan de macht van degene voor wie ze werkten. Onderdeel van de koelieordonnantie was de zogenaamde *poenale sanctie*, een - al bestaande - regeling die bepaalde dat een planter zijn koelies in geval van al dan niet vermeende inbreuken op de

³ Zie o.a. Jan Luiten van Zanden, Daan Marks, *An Economic History of Indonesia: 1800-2010*, London: Routledge, 2012.

⁴ Jan Breman: *Koelies, Planters en Koloniale Politiek*, Dordrecht: Foris Publications 1987, 1992; Widjajanti Dharmowijono, *Van koelies, klontongs en kapiteins: het beeld van de Chinezen in Indisch-Nederlands literair proza 1880-1950*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 2009. [Hier](#) online beschikbaar.

⁵ Breman, *Ibidem* (1992), 45.

arbeidsovereenkomst zonder restrictie straffen mocht opleggen die hij zelf geschikt vond, inclusief boetes en lijfstraffen.

De planter was daarmee politieagent en rechter tegelijk – hij kon straffen uitdelen voor alle soorten vergrijpen, zoals ‘luiheid’, ‘belediging’ of weglopen van de plantage, in uiteenlopende vormen, te beginnen met een afranseling, maar niet zelden uitlopend in excessief geweld. Vlak voor zijn overlijden in 1927 gaf de inmiddels hoogbejaarde Nienhuys nog hoog op van het systeem dat hij mede in het leven had geroepen. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*:

Het is, volgens den ontwerper, de machtigste factor geworden voor den goeden uitslag zijner ondernemingen. ‘Aan deze wijze van bestuur heeft Deli zijn bloei in hooge mate te danken; de regeling is de innerlijke kracht welke de Sumatra-planter kan ontwikkelen voor het leveren van een in alle deelen goed bewerkten tabaksoogst’.⁶

Het is precies dit ‘harde-werrekens-en-ruwe-bolster-blanke-pitttenproza’ (Rudy Kousbroek, vrij naar Du Perron) waarvan de literatuur en de geschiedschrijving lang, zeer lang, waren doortrokken.⁷

Een moorddadig systeem

Dat op de plantages, ver van het centrale gezag in Batavia, een grootschalig systeem was ontstaan dat was gebaseerd op dwang, geweld, racisme en willekeur, wilde niet tot de wereld doordringen, ondanks enkele alarmerende publicaties rond de eeuwwisseling.⁸ Of misschien kunnen we beter zeggen: de waarheid mócht niet worden geopenbaard. In 1903 werd een vernietigend rapport van de officier van justitie te Batavia, mr. J.L.T. Rhemrev, geschreven in opdracht van de Gouverneur-Generaal naar aanleiding van eerdere onthullingen, door de minister van Koloniën, A.W.F. Idenburg, met spoed in de doofpot gestopt. Het rapport bleef geheim, zelfs de Tweede Kamer kreeg het niet te zien – en deze legde zich daarbij neer. Pas veel later zou het onderzoek weer uit de la worden gehaald.⁹

Toch zou het na die eerste schokkende publicaties niet meer helemaal stil worden. Met name vanaf de jaren twintig werd er hevig over de koelieordonnantie en de poenale sanctie gedebatteerd, in de politiek en de media, maar vooralsnog zonder gevolgen. Uiteindelijk zou het systeem van de poenale sanctie pas in januari 1942 worden afgeschaft. De Deli

⁶ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 15 november 1929; vgl. 2 november 1929.

⁷ Aangehaald bij Dharmowijono, *Van koelies, klontongs en kapiteins*, 222

⁸ Jan Breman, ‘Een advocaat van kwade zaken. Het koloniale milieu aan Sumatra's oostkust in de eerste decennia van deze eeuw’, *De Gids* 155 (1992) 476 e.v.

⁹ Het Rhemrev-rapport in zijn geheel terug te vinden in Bremans *Koelies, Planters en Koloniale Politiek*.

Maatschappij had op dat moment overigens al met het systeem gebroken, om een dreigend verbod op tabaksimport in de VS te ontlopen.

Na de dekolonisatie van Indonesië raakte deze geschiedenis in de vergetelheid, om daar pas vele decennia later aan te worden ontrukkt. In het dominante beeld van de koloniale geschiedenis was immers geen plaats voor wat Kousbroek omschreef als 'een lijdensgeschiedenis van zulke kolossale afmetingen dat er geen woorden voor zijn, maar ook de uitgebreide vertakkingen en medeplichtigheden in de manier waarop heel Nederlands-Indië geregeerd werd'.¹⁰ Zelfs aan het einde van de twintigste eeuw bleven vele Nederlanders volharden in het afzwakken van de diepzwarte kanten van het koeliesysteem, zoals socioloog Jan Breman in 1987 zou ervaren bij de publicatie van zijn kritische studie *Koelies, Planters en Koloniale Politiek*, waarin het Rhemrev-rapport overigens integraal was afgedrukt. Breman werd verweten 'excessen' op te rakelen.

Nienhuis-Monument voor Hôtel de Boer

Fontein ter ere van Nienhuys in Medan, onthuld in 1913, afgebroken in 1958

Hetzelfde mechanisme is terug te vinden in de bewondering voor mannen als Jacob Nienhuys, de grondlegger van de Deli Maatschappij. Het hardnekkige verhaal dat hij Sumatra in 1869 halsoverkop had moeten verlaten om een aanklacht wegens het doodgeselen van zeven koelies te ontlopen, werd hem

¹⁰ Rudy Kousbroek bij gelegenheid van de herpublicatie van het Rhemrev-rapport, *Het Oost-Indisch Kampsyndroom*. Amsterdam: Atlas 1992.

althans niet nagedragen, niet tijdens zijn leven, en ook later niet. Het is niet te vinden in de geschiedschrijving van de Deli Maatschappij, en al evenmin in het boekje dat het NIOD uitbracht in 1997, toen het pand aan de Herengracht werd betrokken.¹¹ En het verhaal speelde ook geen rol in 1913, toen in Medan het initiatief genomen tot oprichting van een fontein, ter herdenking van het feit dat Nienhuys vijftig jaar eerder 'voor het eerst voet aan de Delische wal zette en door zijn ondernemingsgeest, in weerwil van grote moeilijkheden die overwonnen moesten worden, de grondslagen legde voor de tabakscultuur van dit gewest'.¹²

Het was evenwel precies in relatie tot dit monument dat de beschuldiging van moord opdook. Het verhaal, dat tot nu toe niet door ander archiefmateriaal kan worden ondersteund, was blijkbaar decennialang blijven rondzingen, zoals valt op te maken uit een artikel in de *Sumatra Post* – precies een week na de bekendmaking van het initiatief tot oprichting van de fontein:

In 1867 of 1868 werd Nienhuys beschuldigd van het doodgeselen van 7 koelies. De zaak werd toen niet nader onderzocht, doch de heer Nienhuys werd aangezegd namens den sultan, dat hij het land had te verlaten, wat ook geschied is. De heer Nienhuys is daarna nooit naar Indië teruggekeerd. [...] in 1875 is op verzoek van de Deli Maatschappij nog een onderzoek gelast door de regeering naar hetgeen in 67 of 68 was voorgevallen onder beheer van den heer Nienhuys. Dit onderzoek is ook ingesteld door een controleur, doch dit heeft niet kunnen leiden tot het bewijs, dat de beweerdde feiten niet gepleegd waren.¹³

Nienhuys zelf – daarin gesteund door anderen - had een heel andere reden aangevoerd voor zijn overhaaste vertrek naar Nederland in 1871: zijn verslechterde gezondheid.¹⁴

Na zijn terugkeer woonde Nienhuys vele jaren in Baarn, voordat hij in 1887 het kapitale grachtenpand Herengracht 382 aankocht, in 1775 ontworpen door Jacob Otten Husly. Hij liet het pand verbouwen, maar vlak voor de voltooiing werd het getroffen door een felle brand, veroorzaakt door het 'droogstoken'. Door de strenge vorst bevroor het bluswater, wat een spectaculair beeld opleverde, aldus een krant:

¹¹ *Herengracht 380*.

¹² Aldus de voorzitter van de Gemeenteraad van Medan bij de onthulling in 1915, *Sumatra Post*, 17 november 1915. Vgl. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 6 mei 1913. Het monument werd in 1958 afgebroken. <https://kolonialemonumenten.nl/2015/11/27/nienhuys-fontein-medan-1915/comment-page-1/> (15 november 2018)

¹³ *Sumatra Post* 14 mei 1913. Vgl. Jan Breman, 'Het beest aan Banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 144/1 (1988), p. 22.

¹⁴ Zie o.a. Paul Holthuis, 'Koning van Deli', in: *Ons Amsterdam* Januari 2014/1; P.J. Roosegaarde Bisschop, 'Vier Zutphense families en een reis naar Deli', *Oud-Zutphen* 9/1, p. 67.

In den afgelopen nacht had de vorst het neerstroomenden water doen stollen, zoodat de drie woningen van boven tot beneden met rijke en grillig gevormde draperieën van ijskegels waren behangen. Voor de vensteropeningen hing een ijsmassa, die aan een druipsteenformatie deed denken.¹⁵

Nienhuys besloot daarop een volledig nieuw huis te laten bouwen, waarbij ook het perceel op nummer 380 werd betrokken. Het grondpatroon van het nieuwe pand is klassiek, met uitzondering van de ingang, die met het oog op het binnenrijden van de koets aan de rechterzijde kwam. Aan weerszijden van de bovenste dakkapel staan twee beelden, van Mercurius en Minerva, symbolen van Handel en Beschaving...

Nienhuys zou tot 1909 aan de Herengracht blijven wonen. In het daarop volgende jaar bracht hij het pand in de Maatschappij tot Exploitatie van Kantoorlokalen. In de volgende jaren komen we op het adres vervolgens namen tegen als *Broekman's Effectenkantoor* en de nog altijd bestaande *Nationale Borg-Maatschappij*.

Portret van Nienhuys
door Willem Matthijs Maris

In Duitse handen

In 1921 werd in het gebouw het Amsterdamse filiaal van de *Deutsche Bank* gevestigd. In verband daarmee werden twee ondergrondse kluisverdiepingen

¹⁵ Aangehaald op <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/beschrijvingen/herengracht-380-382/> (15 november 2018)

– nu archiefruimten - aangebracht, waarvoor de tuin werd opgeofferd. Boven de kluizen werd een bankzaal gebouwd. Ook op andere plaatsen in het gebouw werd flink ingegrepen. Zo werden de bloemschilderingen op textiel die het trappenhuis sierden, weggewerkt om het gebruik een moderner, zakelijk aanzien te geven.

Algemeen Handelsblad 4 juli 1921

Het begin van de Duitse bezetting van Nederland betekende dat het gebouw door de bezettingsmacht werd ingelijfd, net als veel andere representatieve panden aan de grachten en de buurten rond het Museumplein en het Vondelpark. In mei 1940 vestigde de *Reichskreditkasse* zich op de begane grond, inclusief de kluizen, terwijl de *Feldluftzeuggruppe Holland* haar intrek nam op de eerste, tweede en derde verdieping. Deze administratieve eenheid was verantwoordelijk voor de bevoorrading van de Duitse luchtmacht, maar ook, bijvoorbeeld, voor het demonteren van niet-geëxplodeerde vliegtuigbommen.¹⁶ In Juni 1940 verliet de dienst het gebouw; daarop de *Verbindungsstelle des Generalluftzeugmeisters* zijn intrek in het gebouw. De verdiepingen bleven ook op andere wijze verbonden met de luchtvaart, door de vestiging van een kantoor van de *Junkers Flugzeug- und Motorenwerke AG*, de vliegtuigen- en motorenbouwer die door de nazi's volledig dienstbaar was gemaakt aan de oorlogsmachinerie. Zo produceerde Junkers de beruchte Stuka-bommenwerpers.

In het voorjaar en de zomer van 1941 bood het kantoorpand ook onderdak aan de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, de speciale taskforce onder

¹⁶ Zo haalde de spectaculaire gecontroleerde ontploffing van een Engelse bom op het Paramariboplein in Amsterdam op 19 augustus 1940 alle kranten. Voor de taken van deze dienst, zie de inleiding *Luftzeuggruppen* op de relevante archieven in het Bundesarchiv, <https://www.archivportal-d.de/item/543PJYRUSQJW2RTQOSF2EMJJBVYCMT7N>.

leiding van Hitlers belangrijkste ideoloog Alfred Rosenberg. Deze was in 1934 als *Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP* belast met de scholing en educatie van de partij. In dit kader werd onder meer een instituut voor bestudering van het 'joodse vraagstuk' opgericht, het *Institut zur Erforschung der Judenfrage* in Frankfurt. Vlak na de inval in Frankrijk besloot Rosenberg tot oprichting van de *Einsatzstab*, met als doel boeken, archieven en andere cultuurgooderen, vooral van Joden, in door de Duitsers bezette landen systematisch bij elkaar te brengen en af te voeren naar Duitsland. Ook was de dienst belast met de vernietiging van 'verboden lectuur'. Al snel werden ook in België en Nederland kantoren geopend, later ook in andere bezette landen.¹⁷

Weekverslag van de *Einsatzstab* over 6-12 juli 1941, verzonden vanuit het kantoor aan de Heerengracht 380 (Bron: NIOD archief 265)

¹⁷ Patricia Kennedy Grimsted, *A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*, Amsterdam: IISG 2011; [hier](#) digitaal te downloaden, inclusief een zeer uitvoerige bibliografie.

Rosenbergs droom was de vorming van een enorme collectie, die de onderzoekers van het instituut als grondstof zou dienen bij de bestudering van de ideologische tegenstanders van het nazisme, niet alleen Joden, maar ook, bijvoorbeeld, vrijmetselaars en allerlei democratische en socialistische organisaties. Hoewel ook anderen, buiten de ERR, zich met kunstroof bezighielden, nam Rosenbergs organisatie een bijzondere positie in, omdat de *Reichsleiter* door Hitler persoonlijk gevolmachtigd was.

In de daaropvolgende jaren zouden niet minder dan anderhalf miljoen spoorwegwagons naar Duitsland worden afgevoerd: hele bibliotheken en archieven, collecties op het gebied van muziek en religie, schilderijen en beelden, inventarissen van kerken en synagogen. In Nederland zouden onder meer de Spinoza bibliotheek in Den Haag en het Spinozahuis in Rijnsburg, de befaamde Rosenthaliana bibliotheek en het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis worden leeggehaald. In augustus 1941 vertrok de hoofdzetel van de *Einsatzstab* naar het inmiddels leeggeplunderde IISG aan de Keizersgracht. Vandaaruit zou de organisatie leidinggeven aan de massale roof van de bezittingen van gedeporteerde Joden.

Het kantoor van *Junkers* lijkt vanaf 1941 ook een actieve rol te hebben gespeeld in het aantrekken van vrijwilligers voor de *Arbeitseinsatz*. Plaatste het bedrijf in 1941 nog vooral personeelsadvertenties voor het eigen kantoor, in 1942 werd vanaf de Herengracht 380 herhaaldelijk en wijdverbreid geworven voor allerlei functies in Duitsland.

Wij vragen voor ons
vliegtuigbouw-constructiebureau
CONSTRUCTEURS

met goede technische opleiding en meerjarige
constructiepraktijk in den vliegtuigbouw,
scheepsbouw, carrosseriebouw, automobiëlbouw
of algemeene machinebouw.

Sollicitanten gelieven zich met getuigschriften en uit-
voerigen schriftelijken levensloop, zoo mogelijk in de
Duitsche taal, op 18 of 19 Juni des voormiddags
8½ uur in ons bureau **Heeregracht 380, Amsterdam**
persoonlijk aan te melden.

JUNKERS FLUGZEUG-UND-MOTORENWERKE
AKTIENGESELLSCHAFT

De Tijd 16 juni 1942

**JUNKERS FLUGZEUG-
UND-MOTORENWERKE**
AKTIENGESELLSCHAFT

bieden in hun kantoren arbeid en goede
mogelijkheid tot verdienen aan voor:

- **Mannelijke Handelsemploye's**
met algemeene handelsopleiding voor boek-
houding, inkoop, bijhouden van kaartsys-
temen, enz. Eenigszins met technische
aangelegenheden op de hoogte.
- **Vrouwelijke Handelsemploye's**
met algemeene handelsopleiding voor alle
voorkomende kantoorwerkzaamheid. Ook
assistenten, die tot dusverre niet op een
kantoor werkzaam waren.
- **Technische employe's**
met technische opleiding (diploma vak-
school) als constructeur, onderdeelcon-
structeur, technisch teekenaar, enz.

Kennis van de Duitsche taal gewenscht.

Nadere inlichtingen, aanmelding of sollicitaties bij Junkers Flugzeug-
und -Motorenwerke Akt. Ges.,
Bureau **Amsterdam: Heeregracht 380, Amsterdam, Telefoon 38423.**

De Courant Het Nieuws van den Dag 6 augustus 1942

GEVRAAGD

voor tewerkstelling in Duitsland
tegen goed loon de volgende vaklieden:

**Heerenkappers,
Heerenkleermakers,
Schoenmakers,
Bakkers,
Molenaars,
Kuipers of Bottelaars,
Wagenmakers,
Kachelsmeden.**

Inlichtingen over betaling enz. worden vanaf Donderdag 17 September
a.s. verstrekt en wel 's morgens van 9 tot 12 uur en 's middags van
3 tot 6 uur in **Amsterdam, Heerengracht 380.**

Het Volk 12 september 1942

Grootbedrijf in de metaalindustrie in **MIDDEN-DUIJSCHLAND**

kan voortdurend voor direct of later vakarbeiders
en arbeiders met eenige ervaring plaatsen in de
onderstaande beroepen:

**BANKWERKERS - DRAAIERS - FRAISERS -
SCHAVERS - LASSCHERS (autogenisch en
electrisch) - SLIJPERS - KOPERSMEDEN -
ELECTRICIENS en INSTRUMENTMAKERS -
GEREEDSCHAPMAKERS en GEREEDSCHAP-
BANKWERKERS - MODELMAKERS en MEU-
BELMAKERS - RANGEERDERS en STOKERS
voor het fabrieksspoorbedrijf - STOKERS en
TREMMERS voor de energiecentrale, boven-
dien arbeiders met eenige ervaring in het
transportbedrijf. Buitendien ZWAKSTROOM-
ELECTRICIENS en RADIOMONTEURS.**

Verder: **INGENIEURS** (voor laboratorium en
voorecalculatie enz.), **TECHNIKERS,
TECHNISCHE TEEKENAARS
EN TEEKENARESSEN.**

Gunstige loonvoorwaarden en goede huisvesting wordt ver-
zekerd. Mond. of schrift. aanmeldingen worden afgewacht:

HEERENGRACHT 380, AMSTERDAM-C

Bij persoonlijke aanmelding worden de reiskosten vergoed.

Het Volk 3 oktober 1942

Begin 1943 houden de advertenties op: het tijdperk van 'vrijwilligheid' is met de verloren Slag bij Stalingrad voorgoed voorbij.

De verschillende Duitse kantoren zouden tot september 1944 op Herengracht 380-382 blijven; wat er daarna met het gebouw gebeurde, is vooralsnog onduidelijk.

Bevrijding en oorlogsrechtspraak

Door de aanwezigheid van de kluizen was de functie van het gebouw al min of meer voorbestemd: op mei 1945 nam het First Canadian Army Leave Center de benedenverdieping in gebruik als *Pay Master Office*. Vanuit hier verrichtte het leger zijn betalingen. Omstreeks dezelfde tijd werden de kluizen in gebruik genomen door het Agentschap van het Ministerie van Financiën.¹⁸

Een half jaar later werd Herengracht 380 - inmiddels niet langer geschreven als 'Heerengracht' - de zetel van een van 19 Tribunalen, die in het kader van de bijzondere rechtspleging in het leven waren geroepen om 'lichtere misdrijven', gepleegd tijdens de oorlog, te behandelen. De oprichting ervan was al in september 1944 in Londen voorbereid. De Tribunalen hielden zich niet bezig met strafrechtelijke, maar met wat je *tuchtrecht* zou kunnen noemen, met gedragingen die als immoreel of verraderlijk zouden kunnen worden beschouwd. Concreet ging het vooral om Nederlanders die lid waren geweest van een nationaalsocialistische organisatie, die voordeel getrokken hadden uit vijandelijke maatregelen of door de regering in Londen uitgevaardigde maatregelen niet hadden opgevolgd.¹⁹

Herengracht 380 ca. 1946 (NIOD)

¹⁸ Aldus de brochure *Het Agentschap*, Den Haag 1980

¹⁹ <http://www.debijzondererechtspleging.nl/tribunalen> (29 november 2018)

De zittingen begonnen om 10 uur, maar bij het arriveren van de verdachten, een uur eerder, stonden de mensen al in de rij voor de publieke tribune.

Wacht op de tweede verdieping

Het Tribunaal, met vlnr adjunct-secretaris mr. M.C. de Graaf, lekenrechter N. Velthuyzen, voorzitter dr C.W. Wormser en lekenrechter G. Baas (tevens AR-Kamerlid)

Publiek, verdediger, pers en parketwacht tijdens de zitting tegen de penningmeester van het Nationaal Arbeidsfront

Foto's van zittingen van het Tribunaal uit *De Spiegel*, 15 juni 1946.

Het Amsterdamse Tribunaal kende niet minder dan vijftwintig kamers, voorgezeten door een jurist – niet noodzakelijk uit de rechtelijke macht – en verder bestaande uit twee leden, ‘van goede naam in het gebied waar zij rechtspraken’. Het Tribunaal was dus geen zwaar juridisch rechtsprekend orgaan, maar eerder een soort lekenrechtspraak.²⁰ Blijkens krantenberichten nam het Tribunaal in de eerste week van januari 1946 zijn intrek in het gebouw, maar het zou nog maanden duren voordat de eerste zaken in behandeling zouden worden genomen. Veel verdachten wachtten hun proces af in interneringskampen en gevangenissen. In kranten verschenen geregeld oproepen om te komen getuigen voor een Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof, dat zwaardere misdrijven behandelde.

Het Parool 3 januari 1946 (boven)

De Waarheid 9 januari 1946 (links)

²⁰ Met dank aan de Paul van de Water, die werkt aan een proefschrift (UvA/NIOD) over gewelddadige collaborateurs; hun rechtsgang speelt hierin een belangrijke rol.

Het waren dus geen oorlogsmisdadigers, maar mensen die zich aan lichtere vormen van collaboratie hadden schuldig gemaakt. “Dit zijn geen gewone verdachten van den ouden stempel. Ze zijn meerendeels elegant gekleede heeren, die zelfs nu nog met gezichten rondlopen of ze zijn misbegrepen en alsof ze het grootste gelijk ter wereld hebben” schreef het Christelijk Nationaal Weekblad *De Spiegel* in juni 1946.²¹ Het Tribunaal kon een aantal maatregelen opgeleggen, variërend van internering (tot maximaal tien jaar) en ontzetting uit bepaalde rechten tot verbeurdverklaring van vermogen. Overigens kregen vonnissen pas rechtskracht wanneer dat was bekrachtigd door een door de Rijksoverheid aangestelde ‘Hoge Autoriteit bij de Tribunalen’. Die dubbelcheck was er niet voor niets: het was namelijk niet mogelijk tegen een uitspraak in beroep te gaan.

Inlichtingen gevraagd
De Secretaris van de 2de Kamer van het **Tribunaal te Amsterdam, Heerengracht 380-382** verzoekt allen, die hem, eventueel later onder ede te bevestigen, belangrijke inlichtingen kunnen verschaffen, omtrent de werkzaamheden van de thans 26 jarige **JACOBUS TE HOVEN**, laatstelijk gewoond hebbende **Brederodestraat 40 III te Amsterdam**, en in de bezettingsjaren werkzaam geweest zijnde onder meer als controleur bij de Einsatzstab Rosenberg en als portier in het Loggebouw aan de Vondelstraat te **Amsterdam**, zich schriftelijk met hun bevindingen terzake ten spoedigste tot hem te wenden.

Algemeen Handelsblad 2 oktober 1947

²¹ *De Spiegel* 15 juni 1946

Niet alleen het Tribunaal zelf, maar ook de Dienst Voorlichting Bijzondere Rechtspleging was in deze periode in het gebouw ondergebracht. Vandaar loopt wel een heel directe verbinding met het huidige NIOD. De Dienst Voorlichting Bijzondere Rechtspleging onderhield namelijk nauw contact met wat toen het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) heette, onder meer bij de productie van het naslagwerk *Documentatie. Status en werkzaamheid van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting van Nederland*, dat nog steeds veel gebruikt wordt. Bovendien werden op initiatief van de Dienst prominente gedetineerde SS'ers en NSB-leden gevraagd exposés te schrijven over allerlei organisatorische aangelegenheden tijdens de bezetting, speciaal ten behoeve van het werk van het RIOD. Deze verslagen zijn terug te vinden in de NIOD-archieven.

De Tribunalen zouden worden opgeheven per 1 juni 1948; hun taken gingen over naar de reguliere Kantongerechten. Allen tezamen hadden ze bijna vijftigduizend zaken behandeld. Vanaf dat jaar zouden aan de Herengracht de *Raad voor het Rechtsherstel* en de *Tuchtrechter voor de Prijzen* worden gevestigd.

Van Agentschap naar NIOD

In 1948 werd Herengracht 380-382 gekocht door de Nederlandsche Bank. Tot 1965 deed het pand dienst als verzamelgebouw van een aantal kantoren, zoals het Agentschap van het Ministerie van Financiën, het secretariaat van de stedelijke Huuradviescommissie en de Nederlandsche Bank zelf. In 1965 werd het gebouw voor één miljoen gulden overgedaan aan het rijk, waarna het geheel ter beschikking kwam van het Agentschap van het Ministerie van Financiën.

In 1978 werd het stadspaleis in opdracht van het Ministerie van Financiën verbouwd en gerestaureerd door architectenbureau Snieder, Duyvendak en Bakker, om dienst te doen als onderkomen van het Agentschap van het Ministerie van Financiën en de Grootboeken der Nationale Schuld. Bij die verbouwing werden ook de horizontale statische en de verticale 'eeuwig draaiende' koperen ring in het trappenhuis aangebracht. Op 24 maart 1980 vond de opening plaats door de pas aangetreden minister van Financiën A. van der Stee. Het Agentschap was een zelfstandige organisatie en afficheerde zichzelf als een 'vooruitgeschoven post van het ministerie in het financiële centrum van Nederland'. De belangrijkste taken lagen op het terrein van het beheer van de staatsschuld en het adviseren van de minister inzake ontwikkelingen op de financiële markten. In 1993 zag het Agentschap zich

gedwongen het pand te verlaten, vanwege ruimtegebrek en ‘overbelasting door computergebruik’.²²

Aanvankelijk was het Rijk van plan het gebouw te verkopen, maar daar werd vanaf gezien vanwege het unieke monumentale karakter. Het zoeken was naar een geschikte gebruiker: daarbij komt al snel het NIOD in beeld, op dat moment verdeeld over drie panden in de nabijheid. Vooral de beschikbaarheid van de kluizen als archiefbewaarplaatsen leek een aantrekkelijke optie. Al snel bleek dat er flinke aanpassingen en verbouwingen nodig waren en nog hetzelfde jaar werd door de Rijksgebouwendienst een nieuw restauratie- en verbouwingsplan opgesteld. Het plan voorzag onder meer in het terugbrengen van het negentiende-eeuwse karakter van het interieur op de monumentale verdiepingen en het maken van een nieuwe studiezaal en bibliotheek op de plaats van de voormalige tuin. De restauratie werd uitgevoerd door architectenbureau De Kat & Vis, terwijl Benthem Crouwel Architecten de nieuwbouw voor hun rekening namen.²³

Op 22 september 1997 werd het gebouw officieel geopend als nieuwe huisvesting van wat dan nog officieel ‘Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie’ heette, twee jaar later omgedoopt in Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

²² *Het Agentschap*. Den Haag 1980; *Herengracht* 380 p. 25.

²³ Voor een uitgebreide geschiedenis van de restauratie, zie: *Herengracht* 380.